

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

*Валерій ЛЕВЧЕНКО**

«Активний противник соввласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р.

Висвітлюються окремі аспекти організації і проведення акції з висилки наукової інтелігенції Одеси в 1922 р. Проведено соціально-статистичний аналіз учених одеського списку кандидатів на депортацію.

Ключові слова: Одеса, учені, інтелігенція, більшовики, репресії, висилка, депортація.

У процесі утвердження більшовицького режиму на початку 1920-х рр. вище партійно-державне керівництво радянських Росії та України обрало шлях придушення інакомислення в будь-якому його прояві. Гіпертрофоване бачення завдань боротьби за створення нового суспільства призвело до репресій

* *Левченко Валерій Валерійович* — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства та іноземних мов Одеського національного морського університету.

проти представників інтелігенції. У цьому напрямі основного удару, сенс якого визначався бажанням поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовиками, зазнали вчені. При реалізації таких планів одночасно з плеканням нових, соціалістичних наукових кадрів різними способами відбувалася заміна представників дореволюційної генерації вчених. Однією з «м'яких» форм їх «перевиховання» були звільнення, заборона займатися науково-дослідницькою діяльністю, організовувати наукові товариства, публікувати праці. Із часом більшовицьке керівництво вдалося до негуманних та неправових форм протистояння з «непримиренною ідеологічною опозицією» — науковою інтелігенцією.

У 1922 р. лідери радянської Росії та УСРР санкціонували висилку з Петрограда, Москви, Києва, Одеси та інших міст за кордон або у віддалені російські регіони десятків інакомислячих представників інтелектуальної еліти, у тому числі відомих філософів М. О. Бердяєва, М. О. Лоського, С. М. Булгакова та ін. 2012 р. цим трагічним подіям виповнилося 90 років.

У радянські часи тема вигнання наукової інтелігенції перебувала під негласною забороною, а офіційні «літописці» історії партії розглядали її як боротьбу з «буржуазною контрреволюцією»¹. Дослідницький інтерес до неї проявився з кінця 1980-х рр. На сьогодні лише в російській історіографії налічується понад сто спеціальних публікацій², українській — трохи більше

¹ Голинков Д.Л. Крах вражеского подполья. – Москва, 1971. – С. 302; Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция. – Москва, 1972. – С. 287 та ін.

² Хоружий С.С. Философский пароход: Как это было // Литературная газета. – 1990. – 9 мая, 6 июня; Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты) // Вопросы философии. – 1993. – № 9. – С. 61–84; Мальшева С.Ю. Казанские профессора – пассажиры «философского» парохода // Культурная миссия российского зарубежья: История и современность. – Москва, 1999. – С. 53–60; Христов В.С. «Философский пароход»: Высылка учёных и деятелей культуры из России в 1922 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 126–170; Макаров В.Г. «Власть ваша, а правда наша» (к 80-летию высылки интеллигенции из советской России в 1922 г.) // Вопросы философии. – 2002. – № 10. – С. 108–155; Главацкий М.Е. Философский пароход: Историкографические этюды: Год 1922-й. – Екатеринбург, 2002. –

десяти³. Утім, можна з упевненістю стверджувати, що більшовицька практика переслідування інтелігенції за політичними мотивами на початку 1920-х рр. виступає предметом оцінки та наукових узагальнень у багатьох інших працях українських науковців, в яких аналізуються складні відносини між владою та інтелектуальним співтовариством на тлі суспільно-політичних явищ періоду нової економічної політики⁴.

За останнє двадцятиріччя з'явилися численні публікації, які, проте, не розкривають повною мірою спектр проблем проведеної владою операції. Деякі дослідження не позбавлені помилок, не всі висловлені думки й оцінки є беззаперечними. До теперішнього часу невідомі долі багатьох вимушених пасажирів так званого «філософського пароплава». Залишається відкритим питання кількості депортованих одеситів з українсь-

224 с.; *Артизов А.Н.* «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Отечественные архивы. – 2003. – № 1. – С. 65–96; *Висылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ: 1921–1923 / Сост. В. Г. Макаров, В.С. Христофоров.* – Москва, 2005. – 544 с. та ін.

³ *Гусев В.* «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури висланню за межі федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119–128; *Його ж.* Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–30-ті роки. – К., 1998. – С. 178–186; *Його ж.* Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. – 2000. – № 18. – С. 7–9; *Адамський В.* Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40–44; № 9. – С. 47–51; *Очеретянюк В.* Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 240–252, та ін.

⁴ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 292; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С. 42–43; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 35; *Ченцов В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. – С. 92–93; *Шитюк М., Шкварець В.* Комуністичний терор проти інтелігенції Півдня України у 20–30-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 265–266, та ін.

кого списку. Попри значне число публікацій із проблеми вигнання інтелігенції з Одеси⁵, у них істотно розходяться фактичні подробиці — дати, прізвища, ініціали та відомості про самий факт депортації деяких осіб. Відтак у пропонованій статті автор ставить за мету зосередити увагу на дослідженні складу, процесу висилки та долі одеських учених.

Одним із проблемних питань в окресленій темі довгий час залишається питання кількості та складу одеситів в українському списку, який налічував 77 осіб. Опубліковані документальні матеріали репрезентують перелік із 18 осіб⁶: Ф. Г. Александров⁷, Б. П. Бабкін⁸, Є. Л. Буницький⁹, І. І. Добровольський¹⁰, О. Ф. Дуван-

⁵ *Васильев К.К.* Высланные: К 70-летию разгрома высшей школы Одессы // *Вечерняя Одесса*. – 1992. – 8 августа; *Зинько Ф.З.* «Вы предупреждены: при появлении в России будете расстреляны!» // *Вестник региона*. – 1995. – 14 марта; *Его же.* Изгнанный Бабкин // Там же. – 1995. – 27 мая; *Савина Г.А.* «Пусть барахтаются...» (К истории «одесской высылки» за рубежом) // *Диаспора: Новые материалы*. – Санкт-Петербург, 2002. – Вып. 3. – С. 293–410; *Левченко В.В.* Одесские учёные – пассажиры «фило-софского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. // *Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах*. – Одесса, 2008. – Вып. 5. – С. 162–182; *Его же.* «Философский пароход»: к вопросу о депортации одесских учёных в 1922 г. // *Проблемы славяно-ведения*. – Брянск, 2008. – Вып. 10. – С. 125–137; *Васильев К.К.* Хирург Александр Фёдорович (Исаак Юфудович) Дуван-Хаджи: К истории высылки 1922 года // *Актуальні питання вітчизняної та світової історії*. – Суми, 2010. – С. 173–175 та ін.

⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ: 1921–1923. – С. 92–94.

⁷ *Александров Фёдор Георгиевич* (1886–1981) — філолог. У 1913 р. закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), приват-доцент ІНУ (1916–1920), доцент Одеського гуманітарно-суспільного інституту (ОГСІ, 1920–1921), професор ОІНО (1921–1922).

⁸ *Бабкін Борис Петрович* (1876–1950) — фізіолог. Закінчив із відзнакою Військово-медичну академію в Санкт-Петербурзі (1901 р.). Професор, завідувач кафедри фізіології ІНУ (1915–1920).

⁹ *Буницький Євген Леонідович* (1874–1952) — математик. У 1896 р. закінчив фізико-математичний факультет ІНУ. Приват-доцент, професор ІНУ (1904–1920), професор Одеського фізико-математичного інституту (1920–1921) та ОІНО (1921–1922).

Хаджи¹¹, М. П. Кастерін¹², Ф. Ф. Конєв¹³, Д. Д. Крилов¹⁴, П. О. Михайлов¹⁵, О. С. Мулюкін¹⁶, Ф. Л. П'ясецький, А. П. Самарін¹⁷, Г. А. Секачев¹⁸, С. Л. Соболев¹⁹, Є. П. Трифільєв²⁰, А. В. Флоровський²¹,

¹⁰ *Добровольський Ігор Іванович* (1890–1941) — медик. Випускник медичного факультету ІНУ. Від 1914 до березня 1918 рр. лікар артилерійської бригади. На 15 жовтня 1921 р. молодший асистент Одеського медичного інституту (ОМІ).

¹¹ *Дуван-Хаджи Олександр Федорович (Ісаак Юфудович)* (1886–?) — хірург. Вищу освіту здобув на медичному факультеті ІНУ та Юр'ївського університету. Із 1918 р. ординатор хірургічної факультетської клініки Одеських вищих жіночих медичних курсів, а з 1920 р. асистент хірургічної клініки ОМІ.

¹² *Кастерін Микола Петрович* (1869–1947) — фізик-теоретик. У 1892 р. закінчив фізико-математичний факультет Московського університету, а з 1899 р. — доцент цього ж вищого навчального закладу. Професор ІНУ (1906–1920) та ОМІ (1920–1922).

¹³ *Конєв Федір Федорович* (1883–1937) — економіст. У 1921–1922 рр. викладач Одеського інституту народного господарства (ОІНГ).

¹⁴ *Крилов Дмитро Дмитрович* (1879–1940) — патологоанатом. Вищу освіту здобув у Петербурзькій військово-медичній академії (1903 р.). Із 1912 р. прозектор, приват-доцент. Професор ІНУ (1917–1920) та ОМІ (1920–1922).

¹⁵ *Михайлов Павло Олександрович* (1876/7–?) — юрист. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті ІМУ (1896–1899) та ІНУ (1900 р.). Професор ОІНГ (1921–1922).

¹⁶ *Мулюкін Олександр Сергійович* (1873–?) — юрист. Випускник Імператорського Санкт-Петербурзького університету. У 1910–1920 рр. професор ІНУ. Професор ОГСІ (1920–1921) та ОІНГ (1921–1922).

¹⁷ *Самарін Андрій Петрович* (1874–?) — медик. У 1900 р. закінчив медичний факультет ІМУ. Із 1902 р. працював в інституті оперативної хірургії ІНУ. Професор ІНУ (1917–1920) та ОМІ (1920–1922).

¹⁸ *Секачев Георгій (Юрій) Андрійович* (1894–1968) — біолог. Викладач ІНУ та ОІНГ.

¹⁹ *Соболев Самуїл Львович (Іцко-Лейбович)* (1893–1960) — історик біології. Закінчив фізико-математичний факультет ІНУ (1920 р.). Асистент ОМІ (1920–1922).

²⁰ *Трифільєв Євген Парфентійович* (1867–1925) — історик, археолог. Закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Харківського університету (1890 р.), приват-доцент (1902–1911). Професор

В. С. Фролов²², К. Є. Храневич²³. Список складено в алфавітному порядку з уточненим написанням прізвищ та ініціалів, адже в більшості публікацій автори припускаються помилок. Так, зустрічаємо неточні ініціали Ф. Г. Александрова — «Ф. Е.», прізвища Г. А. Секачева — «Стекачев», Є. П. Трифільєва — «Труфільєв»²⁴ або «Трефільєв»²⁵, О. С. Мулюкіна — «Мумокін»²⁶, Г. А. Секачева — «Секаль», К. Є. Храневича — «Хронович».

Одеський список кандидатів на висилку визначався спочатку місцевим губкомом, потім республіканським, затверджувався Народним комісаріатом освіти УСРР, далі санкціонувався ЦК КП(б)У та комісією політбюро ЦК РКП(б). На кожного вченого писалася характеристика. Інформацію збирали політичні комісари, що існували при всіх вищих навчальних закладах республіки в 1920–1923 рр. Згідно з інструкцією²⁷, політкомісари фактично мали «диктаторські» повноваження, здійснюючи всебічний контроль у науково-навчальній та адміністративно-господарській сферах. Вони могли застосовувати дисциплінарні стягнення до студентів і викладачів, направляючи їх на

ІНУ (1911–1920), ОГСІ (1920–1921), Одеського археологічного інституту (ОАІ, 1921–1922) та ОІНО (1921–1925).

²¹ *Флоровський Антоній Васильович* (1884–1968) — історик. У 1908 р. закінчив історико-філологічний факультет ІНУ, у 1911–1917 рр. приват-доцент. Професор ІНУ (1917–1920), ОГСІ (1920–1921), ОАІ (1921–1922) та ОІНО (1921–1922).

²² *Фролов Володимир Сергійович* (1888–?) — мінералог. Випускник фізико-математичного факультету ІНУ. У 1921–1922 рр. асистент ОІНО.

²³ *Храневич Костянтин Єрофійович* (1870–1941) — економіст. У 1921–1922 рр. викладач ОІНГ.

²⁴ *Коган Л.А.* «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты). — С. 68.

²⁵ *Адамський В.* Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. — С. 43.

²⁶ *Макаров В.Г.* «Власть ваша, а правда наша» (к 80-летию высылки интеллигенции из советской России в 1922 г.). — С. 110.

²⁷ Інструкція політкомиссарам вищих учебных заведений // Бюллетень Українського головного комітета професійно-технічного і спеціально-научного образования. — 1921. — № 8/9. — С. 20–22.

«шлях комуністичного будівництва» та проводячи «систематичні заходи щодо підвищення науково-навчальної діяльності». Як бачимо, ідеологічна обробка представників педагогічної сфери проводилася радянською владою з перших днів її встановлення. У газеті «Коммунист» ці дії обґрунтовувалися тим, що вища школа

«в даний час продовжує зазнавати тиску зі сторони елементів безумовно чужих не тільки пролетаріату та революції; за цю командну висоту веде боротьбу не лише дрібнобуржуазна стихія, але й буржуазія найсправжнісінька, яка нутром відчуває силу та значення знань і не має наміру позбавити цієї зброї своїх дітей»²⁸.

Необмежена діяльність політичних комісарів щодо контролю над вишами швидко дала результат. Так, політкомісар Одеського інституту народної освіти (ОІНО; колишній Імператорський Новоросійський університет, ІНУ)²⁹ Н. Т. Мануйлов у звіті за червень 1922 р. доповідав:

«В жизни ИНО можно отметить попытку правой профессуры использовать учёную секцию при союзе Всеработпрос в целях начала наступления на существующие порядки в высшей школе. Захватив в свои руки экономический базис, распределение посылок АРА, они этим привлекли на свою сторону малодушных лиц, боящихся потерять свою долю из аровского подаяния. В связи с этим среди преподавателей мною велась работа в целях расслоения их. Создаётся и, по-видимому, на днях будет осуществлена в жизнь организация молодых учёных, стоящих на платформе пролетаризации высшей школы. Работа была поведена параллельно среди оставленных для научного усовершенствования при ИНО и среди молодой профессуры»³⁰.

²⁸ Цит. за: *Гусев В.И.* Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. – С. 7.

²⁹ Див.: *Левченко В.В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – 428 с.

³⁰ Державний архів Одеської області (*далі* – Держархів Одеської обл.), ф. Р-1395, оп. 1, спр. 39, арк. 147.

Подібні дії спричинила реакція частини викладачів вишів, які активно виступали проти зміцнення позицій більшовиків у вищій школі.

Демонстративні виступи викладацького складу не пройшли повз увагу політичного керівництва. У звіті за липень 1922 р. Н. Т. Мануйлов рапортував про поділ педагогічного персоналу ОІНО на кілька таборів, один з яких становили

«вражески настроенные к новой школе и советской власти преподаватели, которые выдвигали лозунг не принимать никакой работы в высшей школе потому, что “критиковать — это значит призывать”. Такой лозунг активно высказывали профессора Н. П. Кастерин, М. Г. Лигнау, А. В. Флоровский»³¹.

Дійсно, частина викладачів не приховувала свого невдоволення реформами радянської влади у вищій школі, що й стало причиною їх потрапляння до проскрипційних списків, в яких фігурували ті, з ким більшовикам не вдалося домовитися чи залучити на свій бік. Власне, справа була не в лояльності та не узгоді на співпрацю з боку професури — радянській владі потрібне було щире, внутрішнє її прийняття, чого, своєю чергою, не спостерігалось з боку вчених. Як зазначив у своїй промові на II з'їзді профспілок Одеської губернії завідувач губвідділу народної освіти В. П. Потьомкін:

«Старая профессура, [...] видите ли, не желает сотрудничать в деле образования рабочих»³².

Відтак уже у серпні 1921 р. відбулися перші репресивні заходи — звільнили всіх, хто не поділяв «лінії РКП(б)» і перебував в «антирадянських» партіях³³. Проте основні (більш суворі як для того часу) заходи з «перевиховання» одеських інтелектуалів відбулися наступного, 1922-го, року.

³¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 39, арк. 164.

³² *Зинько Ф.З.* Изгнанный Бабкин // Вестник региона. – 1995. – 27 мая.

³³ *Антипов Ю.Ф.* Интеллигенция Одессы в «угаре НЭПа» // Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2006. – Вып. 1. – С. 91.

23 червня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про політичні виступи професури», ухвалило рішення створити комісію та запропонувати НКО і ДПУ УСРР

«застосовувати як один із репресивних заходів проти активістських елементів професури висилання за межі федерації»³⁴.

Членами комісії політбюро ЦК РКП(б), що затверджувала списки на висилку, були заступник голови ДПУ РРФСР І. С. Уншлихт, Л. Б. Каменев, нарком юстиції Д. І. Курський, В. М. Манцев (1922 р. очолював ВУНК та одночасно був членом колегії ВНК), начальник 4-го відділення секретного відділу ДПУ РРФСР І. Ф. Решетов та ін.³⁵

Вивчення документальних матеріалів тих часів дає можливість виявити ставлення влади до того чи іншого кандидата на вигнання. Довідки на кожного з них позначені виразним суб'єктивізмом, неохайністю у формулюваннях і неприхованим негативним ставленням. Наприклад, у тринадцяти з вісімнадцяти характеристик наприкінці тексту як висновок бачимо типові висловлювання: «тип вредный» (двічі), «тип весьма вредный» (двічі), «достаточно вреден» (двічі), «достаточно вредный» (тричі), «фигура весьма вредная», «элемент вредный» (двічі), «вредный контрреволюционный элемент»³⁶.

У процесі здійснення акції кількість кандидатів на висилку змінювалася. Так, 7 вересня 1922 р. заступник начальника 4-го відділення СВ ДПУ РРФСР Н. І. Зарайський доповідав І. С. Уншлихту про кількість заарештованих, із зазначенням, що в Одесі підлягало арешту 18, а затримано — 17 осіб³⁷. Дозволимо собі припустити, що цим «щасливчиком» міг бути Ф. Ф. Конев. Підставою для цього служить перелік одеських учених у другому

³⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – С. 93.

³⁵ Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты). – С. 82.

³⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ: 1921–1923. – С. 92–94.

³⁷ Христоворов В.С. «Философский пароход»: Высылка учёных и деятелей культуры из России в 1922 г. – С. 139.

«українському» списку, що з'явився після засідання комісії 1 лютого 1923 р., створеної постановою політбюро ЦК РКП(б) від 11 січня того року з питання про українську інтелігенцію (очолював її заступник голови РНК РРФСР Л. Б. Каменєв), де фігурує чотирнадцять прізвищ, без Б. П. Бабкіна, А. В. Флоровського, Г. А. Секачева і Ф. Ф. Конєва. Якщо відсутність перших трьох пояснюється їх від'їздом з Одеси до Константинополя 19 вересня 1922 р., то причина відсутності прізвища останнього може служити підтвердженням версії його не арешту на той час.

Зі встановленням повного складу одеських учених проведемо соціально-статистичний аналіз цієї групи. Її національний склад, згідно з біографічними даними сімнадцяти осіб (не встановлено дані Ф. Л. П'ясецького), виглядає так: п'ятнадцять росіян, караїм (О. Ф. Дуван-Хаджи) та єврей (С. Л. Соболев). Троє було у віці від 28 до 32, чотирнадцятеро осіб — від 39 до 55 років (наймолодший — Г. А. Секачев, найстарший — Є. П. Трифільєв). Середній вік становив 41,9 роки. За віковою градацією їх можна поділити на дві групи. Перша — ті, хто народилися в 1860–1880-х рр., так звана «стара гвардія», формування та наукова кар'єра відбувалися в умовах дореволюційного академічного життя. Друга — молоді вчені, роки народження яких припадають на останнє десятиліття XIX ст., вони здобули освіту в університетах Російської імперії, а початок науково-педагогічної діяльності припав на період революції та громадянської війни.

За професійним цензом усі одеські вчені становили одну групу — викладачі вищої школи (десятеро професорів, по чотири викладачі та асистенти). Серед них були представники дев'яти спеціальностей: медики (5), математик, фізик, мінералог, біологи (2), філолог, економісти (3), юристи (2), історики (2). За профілем їх можна об'єднати у три групи: медики (5), природознавці (5), соціогуманітарії (8). Вони були представниками трьох провідних вищих навчальних закладів — ОІНО (7), ОІНГ (6) і ОМІ (5).

Таким чином, одеський список відрізняється від київського, харківського, де, крім викладачів вищої школи, були представлені лікарі, інженери, та особливо московського списку, в якому виділялася когорта відомих філософів. Також слід заз-

начити, що в одеському переліку, на відміну від інших, не було керівників вишів, як, наприклад, у харківському — ректор технологічного інституту, а в київському — троє проректорів медичної академії та ректор інституту народної освіти.

Відзначимо, що основним критерієм репресивних дій із боку влади була не професійна діяльність учених, а їх класова належність і прихильність до політичних поглядів опозиційних партій. На це вказують фрази з характеристик: «человек правых убеждений» (Ф. Г. Александров, П. О. Михайлов), «правый клерикал» (Б. П. Бабкін), «кадетских убеждений» (Є. Л. Буницький), «принадлежит к числу правых» (Д. Д. Крилов), «эсерствующий элемент» (А. П. Самарін, Ф. Ф. Конєв), «элемент правый» (Є. П. Трифільєв), «кадет и клерикал» (А. В. Флоровський), «анархист-хулиган» (В. С. Фролов), «кадет черносотенного толка» (К. Є. Храчевич). На одинадцятьох із вісімнадцяти вчених було дано політичні характеристики, що суб'єктивно відображали їх прихильність до політичних партій: п'ятеро фігурантів названо людьми правих поглядів, троє кадетів, двоє соціалістів, один анархіст та жодного представника українських партій. Цей факт спростовує тезу, що нібито завдяки висилці у вересні-жовтні групи вчених з території України в еміграції зміцнювався «український націоналістичний рух»³⁸. Політичні погляди всіх вигнанців характеризувалися загальним формулюванням — «противник соввласти».

Операція з депортації являла собою складну дію, складаючись із низки послідовних кроків. Після підготовки більшовики приступили до практичної стадії — арештів (у ніч із 17 на 18 серпня 1922 р.) і висилки, яка проходила складно й дискретно. На 26 серпня (після двох попереджень 22 і 25 серпня) ДПУ УСРР остаточно сформувало та направило у ЦК РКП(б) список учених, що підлягали вигнанню. 1 вересня ВУЦВК декретом «Про адміністративне вислання за кордон» юридично оформив більшовицький акт остракізму. Під тією ж датою вийшов наказ № 74 по Одеському губернському комітету професійно-технічної та

³⁸ Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. – С. 69.

спеціально-наукової освіти про звільнення з інститутів Одеси одинадцятьох раніше заарештованих викладачів (Ф. Г. Александров, Б. П. Бабкін, М. П. Кастерін, Д. Д. Крилов, П. О. Михайлов, О. С. Мулюкін, А. П. Самарін, Г. А. Секачев, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, К. Є. Храневич)³⁹. Цим же наказом із формулюванням «по старости лет» (середній вік 65 років) із системи вищої школи було звільнено професора І. М. Занчевського, М. М. Зеленецького, С. А. Єгізарова та М. С. Панченка. Таким антигуманним методом засобів до існування було позбавлено найдосвідченіших педагогів. Похилий вік став аргументом для невключення їх до списку кандидатів на висилку.

До 7 вересня 1922 р. чекісти республіки узгоджували з центром деталі депортації заарештованих: під конвоєм або без нього, скількома партіями, яким маршрутом. На цьому підготовчу стадію було завершено, а сам процес висилки затягнувся на декілька місяців, до весни 1923 р. Відсутність чітких дій із боку органів влади та різноманітні обставини спричинили суперечливу інформацію про чисельність висланих.

Питання про кількість осіб, депортованих 1922 р. з різних міст, у тому числі Одеси, продовжує цікавити російських та українських дослідників. Вітчизняні дослідники називають цифри: К. К. Васильєв — 15, Ф. З. Зінько — 7, Ю. Ф. Антипов — 13⁴⁰, росіяни Л. А. Коган і В. Г. Макаров⁴¹ — 15 (утім 3 із них згадано помилково, адже А. В. Флоровський і П. М. Біцилли емігрували раніше, відповідно, наприкінці 1919 р. та 28 січня 1920⁴², а Є. П. Трифільєв за поручительством колеги залишився в Одесі). Під час підготовки до висилки були випадки клопотань про звільнення заарештованих, на їх захист надходили прохання від

³⁹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 557, 639.

⁴⁰ Див.: *Левченко В.В.* «Философский пароход»: к вопросу о депортации одесских учёных в 1922 г. – С. 134.

⁴¹ *Коган Л.А.* «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты). – С. 67–68; *Макаров В.Г.* «Власть ваша, а правда наша» (к 80-летию высылки интеллигенции из советской России в 1922 г.). – С. 109–110.

⁴² Див.: *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 368, 376.

державних і громадських організацій, деяких більшовицьких керівників, котрі особисто знали арештантів за спільним навчанням або роботою⁴³. Рішення з цих питань ухвалювала створена 24 серпня політбюро ЦК РКП(б) й очолювана Ф. Е. Дзержинським комісія з перегляду списку інтелігентів, що підлягали вигнанню, у складі І. С. Уншлихта, Г. Г. Ягоди та двох співробітників 4-го відділення секретного відділу ДПУ РРФСР. Цей орган мав повноваження вносити зміни до списків. Факти клопотання були й стосовно трьох одеських учених. Зокрема, за Є. П. Трифільєва прохав завідувач Одеського губернського архівного управління Ю. Г. Оксман⁴⁴. У вересні його клопотання було задоволене, і Є. П. Трифільєв залишився в Одесі⁴⁵. За клопотанням народного комісара охорони здоров'я РРФСР М. О. Семашка А. П. Самаріна заслали у Воронеж, не знімаючи з обліку в ДПУ⁴⁶. Від вигнання за кордон звільнявся й М. П. Кастерін — учень фізика О. Г. Столетова.

Неточності щодо висланих з Одеси пов'язані також і з тим, що депортація відбувалася почергово. Перша група в кількості трьох осіб — Б. П. Бабкін, Г. А. Секачев, А. В. Флоровський відбула до Константинополя 19 вересня (перша партія загальносоюзної операції, хоча в літературі першою згадується партія з Москви — 23 вересня). Друга, у складі п'яти осіб (Ф. Г. Александров, Є. Л. Буницький, П. О. Михайлов, О. С. Мулюкін, К. Є. Храчевич), виїхала у жовтні до Варни. Третя група (медики О. Ф. Дуван-Хаджи і Д. Д. Крилов) вирушила за кордон навесні 1923 р. Професійний ценз представників останньої групи спростовує думку про те, що при депортації було зроблено «виняток» для лікарів, які, згідно з ухваленим політбюро ЦК РКП(б) рішенням, підлягали засланню до внутрішніх губерній Росії⁴⁷.

⁴³ *Артизов А.Н.* «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. – С. 68.

⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. Р-100, оп. 1, спр. 58, арк. 18.

⁴⁵ *Малинова Г.Л.* Из-под завесы тайны... – Одесса, 2002. – С. 47.

⁴⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ: 1921–1923. – С. 103, 108–110.

⁴⁷ *Артизов А.Н.* «Очистим Россию надолго»... – С. 69.

Доля одеських учених, не висланих протягом осені–зими 1922–1923 рр., склалася більш трагічно. Політбюро ЦК КП(б)У, одержавши інформацію про привітний прийом емігрантів чехословацьким урядом, який охоче надавав їм «кафедри у Празькому університеті та особливо у відкритому для української еміграції Українському університеті», дійшло висновку про небажаність «укріпити за рахунок емігрантів український націоналістичний рух». 11 січня 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією українських комуністів замінити вигнання за кордон депортацією у віддалені губернії РРФСР⁴⁸. Ці зміни стосувалися двох осіб з одеського списку — Ф. Ф. Конєва і А. П. Самаріна, які, відповідно, опинилися в Барнаулі й Воронежі.

Існує помилкова думка щодо використовуваного в документах словосполучення — «українська інтелігенція», на підставі якого деякі дослідники визначають «національне самовизначення» вчених⁴⁹. Насправді в його основі — адміністративно-територіальна, а не національна ознака, адже за національністю, самовизначенням і політичними поглядами одеські вчені були представниками російської інтелігенції. Отже, зарахування їх, як і багатьох інших представників українського списку, до кола «української інтелігенції» за національною ознакою — некоректне.

Вигнання наукової інтелігенції стало складовою частиною заходів щодо викорінення інакомислення у країні на найближчі декілька десятиліть. За вказівкою партійної верхівки чекісти продовжували контролювати настрої в інтелектуальному співтоваристві. Про що, наприклад, свідчать щомісячні повідомлення політкомісара ОІНО М. А. Айзенберга. У звіті за вересень 1922 р. він писав:

«Настроение профессуры чисто деловое, есть неуклонное стремление вести занятия нормальным темпом и чего-либо антисоветского невозможно отметить. Профессора и прочие

⁴⁸ *Артизов А.Н.* «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. – С. 69.

⁴⁹ *Адамський В.* Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. – С. 48.

Константинополь, вересень 1922 р.

Зліва направо: Г. А. Секачев, Б. П. Бабкін, А. В. Флоровський⁵⁰.

преподаватели из кожи лезут вон, чтобы не быть уличёнными в саботаже»⁵¹.

До того ж 30 вересня 1922 р. (через 11 днів після висилки перших учених) бюро Одеського губкому КП(б)У постановило затвердити «к 5 октября список общественных деятелей, подлежащих выселению из пределов Одесской губернии». Восени 1922 р. було заарештовано ще 10 лікарів, які нібито перебували під впливом партії есерів. Відповіддю ДПУ УСРР на опозицій-

⁵⁰ Архив Российской академии наук, ф. 1609, оп. 1, д. 191, л. 1.

⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 39, арк. 197, 209–210.

ність інтелігенції стали арешти 1923 р. по всій Одеській губернії⁵². Заява ректора ОІНО П. О. Самулевича на партзборах (1925 р.) із приводу того, що «около 50% профессуры работает не за совесть, а за страх»⁵³, виявилася не алегорією, а реальністю.

Удар, завданий радянською владою по інтелектуальному потенціалу країни на початку 1922 р., був надзвичайним за своїми масштабами. Світова громадськість відразу дала негативну оцінку цим подіям. Наприклад, лауреат Нобелівської премії фізіолог І. П. Павлов (учитель Б. П. Бабкіна) 25 вересня 1923 р. так прокоментував одеські події річної давнини:

«Посмотрите, до какой степени у власти теперешней легко обращение с наукой! Из Одесского университета было выброшено 15 наиболее талантливых профессоров. [...]»⁵⁴.

Якою ж була доля одеських учених, котрі потрапили до проскрипційних списків? З огляду на вжиті щодо них санкції, всіх можна розподілити на дві групи — висланих і залишених. До складу першої входять десятеро осіб, вигнаних більшовиками з країни. Емігрантська доля професорів склалася вдало. Частина з них осіла у Празі. У Чехословаччині в 1921–1925 рр. функціонувало понад два десятки російських науково-культурних установ. Доктором філософії, професором Карлового університету став А. В. Флоровський. У чехословацькій столиці він прожив до кінця життя. Активну участь у заснуванні та діяльності Російського вільного університету в Празі брав Є. Л. Буницький. Із 1931 р. він викладав математику на природничому факультеті Карлового університету. У Російському інституті сільськогосподарської кооперації читав лекції К. Є. Храневич.

Іншим центром для одеських учених стала Софія. Тут у болгарських і російських гімназіях, духовній семінарії викладав латину Ф. Г. Александров. Він вів практичні заняття з історичної граматики російської мови у Софійському університеті.

⁵² Антипов Ю.Ф. Интеллигенция Одессы в «угаре НЭПа». – С. 91.

⁵³ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 1556. арк. 100.

⁵⁴ Васильев К.К. Высланные: К 70-летию разгрома высшей школы Одессы // Вечерняя Одесса. – 1992. – 8 августа.

Протягом 1925–1934 рр. професором кафедри загальної патології й патологічної анатомії цього вищого навчального закладу працював Д. Д. Крилов. У Софії жив О. С. Мулюкін, який займався приватною юридичною практикою. У Константинополі, Парижі, Брюсселі, Берліні та Празі проживав П. О. Михайлов. Б. П. Бабкін у 1922–1924 рр. працював у Лондонському університеті, а 1924 р. переїхав до Канади, де й помер. За значний внесок у вивчення фізіології травлення 1950 р. він був обраний членом Лондонського королівського товариства. Навесні 1923 р. до Варни переїхав О. Ф. Дуван-Хаджи. Пізніше він жив і працював у Кишиневі. Єдиним з учених, хто за кордоном відійшов від занять наукою, був Г. А. Секачев. Він мешкав у Константинополі, згодом у Софії, а 1925 р. перебрався до Тунісу, де займався дрібним підприємництвом.

Багато одеських учених протягом усього свого закордонного життя не забували про Батьківщину та її долю. Наприклад, у період Другої світової війни Б. П. Бабкін передав чималу суму з особистих коштів у фонд допомоги Червоній армії, а Г. А. Секачев 1944 р. отримав подяку Французького комітету національного визволення за участь у зборі пожертвувань на потреби оборони. А. В. Флоровський 1946 р. став радянським громадянином, а в 1950–1960-х рр. активно співпрацював з АН СРСР, виступав перед колегами в різних вишах та наукових установах країни, вів обширне листування.

Групу залишених склали вісім учених, які продовжили працювати в різних містах СРСР. Умовно їх можна розподілити на тих, чиє життя, незважаючи на перипетії 1922 р., склалося успішно, і тих, кому не так поталанило. Фізик М. П. Кастерін після звільнення з ОІНО переїхав до Москви, де протягом 1922–1947 рр. успішно працював у Московському інституті біофізики та Московському державному університеті. С. Л. Соболев працював у різних інститутах АН СРСР. Професор Є. П. Трифільєв продовжив викладати в ОІНО. А. П. Самарін 1922 р. переїхав до Воронежа, подальша його доля невідома. Із 1922 р. Ф. Ф. Конєв проживав у Барнаулі. 12 жовтня 1937 р. за рішенням трійки при УНКВС по Новосибірській області він був розстріляний. І. І. Добровольський працював лікарем у військових шпиталях, під час

Другої світової війни загинув на Кримському півострові. Невідомими залишаються долі двох учених — Ф. Л. П'ясецького і В. С. Фролова.

Таким чином, 1922 р. внаслідок проведення більшовиками операції з «перевиховання» наукової інтелігенції дореволюційної генерації у провідних навчально-наукових центрах країни, у тому числі в Одесі, були заарештовані та вислані з країни десятки її представників. Механізм відбору кандидатів на депортацію був багаторівневим — долі людей, особливо у провінції, вирішувалися не стільки у центрі, а значною мірою на місцях. Нерідко ця своєрідна «селекція» була випадковою, залежачи також від взаємин окремих представників інтелігенції з місцевою владою та керівництвом вишів і наукових установ, від оцінки останніми ступеня «небезпеки» того чи іншого кандидата. Часто саме з подачі місцевого керівництва центр включав учених у списки на вигнання. Ці дії стали нічим не прихованою боротьбою з вільною думкою як феноменом культури та явищем суспільної свідомості.

Левченко В. «Активный противник соввласти...»: к истории высылки одесских учёных из УССР в 1922 г.

Освещаются отдельные аспекты организации и проведения советской властью акции по высылке научной интеллигенции Одессы в 1922 г. Проведён социально-статистический анализ учёных одесского списка кандидатов на депортацию.

Ключевые слова: Одесса, учёные, интеллигенция, большевики, репрессии, высылка, депортация.

Levchenko V. «Active opponent of Soviet power...»: to the history of the expulsion of the Odesa scientists in 1922

The article deals with some aspects of the organization and conduct of the Soviet regime shares expulsion scientific intelligence in Odesa in 1922. The article dedicated to social and statistical analysis of scientists Odesa list of candidates for deportation.

Key words: Odesa, scientists, intellectuals, the Bolsheviks, repressions, expulsion, deportation.